

چیستی «رفق» در حیطة مسئولیت‌های خانواده از منظر حدیث؛

و تعیین شاخص‌های زوج

عبدالله عمادی^۱

عباس پسندیده^۲

چکیده

پژوهش حاضر، پژوهشی در حوزه اخلاق کاربردی و روان‌شناسی است که با هدف عملیاتی‌سازی یکی از مفاهیم اخلاقی در حیطة‌ای خاص، صورت گرفته است. در این پژوهش، با استفاده از روش توصیفی-تحلیل محتوا و گردآوری کتابخانه‌ای، تلاش شده تا ماهیت رفق در حیطة مسئولیت‌ها و تکالیف همسران، تحلیل و شاخص‌های «رفق» زوج در آن حیطة تعیین گردد. بر این اساس، با بررسی روایات رفق در منابع اسلامی و توجه به مطالعات میان‌رشته‌ای خانواده یعنی اخلاق، فقه و روان‌شناسی، مسئولیت رفق آمیز با سه ویژگی تعریف شد و تعداد پانزده شاخص در سه حیطة تأمین اقتصاد، امنیت و رشد خانواده به عنوان مسئولیت‌های زوج به دست آمد. بدین معنی که می‌توان شاخص‌های مذکور را معرف و نشانه رفق و همچنین الگوی کاربست آن در بعدی از روابط بین همسران از منظر روایات تلقی نمود.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت‌ها، شاخص‌ها، رفق، همسران، اخلاق خانواده

* تاریخ دریافت: ۹۴/۰۳/۲۸

تاریخ پذیرش: ۹۴/۰۵/۱۲

۱. دانشجوی دکتری مدرسی معارف، گرایش اخلاق، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

Email: emadi8889@gmail.com

Email: pasandide@hadith.net

۲. دانشیار دانشگاه قرآن و حدیث، عضو گروه معارف حدیث

مقدمه

پژوهشگران و کارشناسان مسائل خانواده، همیشه به دنبال آن بوده‌اند که چگونه می‌توان «سازگاری» و «رضایت زناشویی» زوجین در زندگی مشترک را افزایش داد و در راستای این دو مقوله، الگوها و مدل‌های مختلفی را در قالب نظریات و قالب‌های مختلفی طرح و پیشنهاد می‌کنند. در الگوی اسلامی نیز، برای چنین هدفی، راهکارها و آموزه‌های دینی و اخلاقی جریان دارد.

یکی از این مفاهیم که در خانواده اسلامی، به عنوان ارزش اخلاقی توصیه می‌شود، «رفق» است. «رفق» به معنایی که در تعاریف خواهد آمد، یکی از فضائل اخلاقی مهم است که در روایات، علاوه بر توصیه عمومی به آن در روابط اجتماعی، جزء تکالیف اخلاقی همسران نیز محسوب شده و در سازگاری و سالم بودن روابط آن‌ها، نقش مهمی دارد.

امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

إِذَا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِأَهْلِ بَيْتٍ خَيْرًا رَزَقَهُمُ الرَّفْقَ فِي الْمَعِيشَةِ؛ هرگاه خداوند برای خانواده‌ای، خیر را اراده کند، به آن‌ها رفق در زندگی روزی می‌نماید.

در حدیثی دیگر از امام کاظم علیه السلام، رفق به عنوان نصف زندگی توصیف شده است:

الرَّفْقُ نِصْفُ الْعَيْشِ.^۲

علاوه بر این بیان عمومی، در روایات هریک از زوجین، مکلف به این صفت شده‌اند؛ از سویی زن به «ریحانه» و گل خوشبو توصیف شده^۳ و به زوج‌ها گفته شده که:

حَقُّ الزَّوْجَةِ فَإِنَّ تَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ جَعَلَهَا لَكَ سَكْنًا وَأُنْسًا فَتَعْلَمَ أَنَّ ذَلِكَ نِعْمَةٌ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ عَلَيْكَ فَتُكْرِمُهَا وَتَرْفُقُ بِهَا وَإِنْ كَانَ حَقُّكَ عَلَيْهَا أَوْ جَبَّ فَإِنَّهَا عَلَيْكَ أَنْ تَرْحَمَهَا؛^۴ حق زن آن است که بدانی خداوند او را مایه آرامش و انس تو قرار داده و بدانی که وی نعمتی از سوی خداست. پس او را اکرام کنی و با وی رفق داشته باشی؛ هر چند حق تو بر او واجب‌تر است؛ اما حق اوست که با وی مهربان باشی.

۱. کلینی، محمد بن یعقوب؛ *الکافی*، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، قم: اسوه، چاپ سوم، ۱۳۷۵؛ ج ۵، ص ۸۸.

۲. همان؛ ج ۲، ص ۱۲۰.

۳. عن امیرالمؤمنین علیه السلام: إِنَّ الْمَرْأَةَ رِيحَانَةٌ وَ لَيْسَتْ بِقَهْرْمَانَةٍ. طبرسی، حسن بن فضل؛ *مکارم/الأخلاق*، قم: شریف رضی، چاپ چهارم، ۱۴۱۲ ق؛ ج ۱، ص ۴۷۰.

۴. ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق)؛ *من لا یحضره الفقیه*، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ ق؛ ج ۲، ص ۶۲۱.

در روایت دیگری، پیامبر اکرم ﷺ فرمود:

أَحْسَنُ النَّاسِ إِيَّانَا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَأَلَطْفُهُمْ بِأَهْلِهِ^۱ بهترین شما از نظر ایمان، کسی است که خوش خلقی و نرمی بیشتری با خانواده اش داشته باشد.

همچنین درباره زنان، سفارش به رعایت تقوا شده است:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: أَخْبَرَنِي أَخِي جَبْرِئِيلُ... اتَّقُوا اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فِي النِّسَاءِ فَإِنَّهُنَّ عَوَانٍ بَيْنَ أَيْدِيكُمْ أَخَذْتُمُوهُنَّ عَلَى أَمَانَاتِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَا اسْتَحْلَلْتُمْ مِنْ فُرُوجِهِنَّ بِكَلِمَةِ اللَّهِ وَكِتَابِهِ مِنْ فَرِيضَةٍ وَسُنَّةٍ وَشَرِيعَةِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ ﷺ فَإِنَّ هُنَّ عَلَيْكُمْ حَقًّا وَاجِبًا... فَأَشْفِقُوا عَلَيْهِنَّ وَطَيَّبُوا قُلُوبَهُنَّ حَتَّى يَقْفَنَ مَعَكُمْ وَلَا تَكْرَهُهُوَ النِّسَاءَ وَلَا تَسْخَطُوا بِهِنَّ^۲؛ درباره زنان، رعایت تقوا کرده و مراقب باشید؛ چراکه آن‌ها در دست شما هستند و به عنوان امانت الهی تحویل گرفته و با فرمان خدا و سنت پیامبر، بر شما حلال گشته اند. بنابراین، حق و اجبی از آن‌ها بر دوش شماست که بر آن‌ها مهربانی کنید و دل‌هایشان را خوش دارید تا نزد شما بمانند و آن‌ها را به اجبار و اداری نکنید و بر آن‌ها غضب ننمایید.

از سوی دیگر، بهترین زنان در روایت امیرالمؤمنین علیه السلام، زنی معرفی می‌شود که آسان‌گیر و نرم‌خو و سازگار باشد و بدترین زنان، زنی که رفق و موافقت نداشته باشد. ایشان فرمودند:

خَيْرُ نِسَائِكُمُ الْحَمْسُ قِيلَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَمَا الْحَمْسُ قَالَ الْهَيْئَةُ اللَّيِّنَةُ الْمُؤَاتِيَةُ الَّتِي إِذَا غَضِبَ رَوْجُهَا لَمْ تَكْتَحِلْ بِعَمَضٍ حَتَّى يَرْضَى...^۳ وَ شَرُّ الزَّوْجَاتِ مَنْ لَا تَوَاتِي^۴.

همچنین پیامبر خدا ﷺ فرمود:

أَلَا وَآيَا امْرَأَةٍ لَمْ تَرْفُقْ بِزَوْجِهَا وَحَمَلَتْهُ عَلَى مَا لَا يَقْدِرُ عَلَيْهِ وَمَا لَا يَطِيقُ، لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ مِنْهَا حَسَنَةً، وَتَلَقَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَهُوَ عَلَيْهَا غَضْبَانٌ^۵؛ هر زنی با شوهرش رفق نداشته و آنچه در توان او نیست و از حد تحملش خارج است، بر او بار کند، خداوند، هیچ کار نیکی را از وی

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق)؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، تصحیح مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ ق؛ ج ۲، ص ۳۸.

۲. نوری، حسین بن محمدتقی؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ ق؛ ج ۱۴، ص ۲۵.

۳. کلینی، محمد بن یعقوب؛ پیشین؛ ج ۵، ص ۳۲۴.

۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ غرر الحکم و درر الکلم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶؛ ج ۹۲۸.

۵. طبرسی، حسن بن فضل؛ پیشین؛ ج ۱، ص ۴۶۳؛ مجلسی، محمدباقر؛ بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق؛ ج ۷۶، ص ۳۳۵، ح ۱.

نمی‌پذیرد و در حالی خداوند عزوجل را دیدار می‌کند که خدا بر او خشمناک است.

یکی از مسائلی که اینجا قابل طرح است، آن است که رفقی که به همسران توصیه شده است، دقیقاً چیست؟ یعنی زوجین در ساحت عمل، چگونه می‌توانند آن را در ارتباط میان خود اجرا کنند؟ مقصود از این چگونگی، راهکارهای اجرا و کاربست آن نیست؛ بلکه مقصود آن است که باید کشف شود که رفق، با نظر به مفهوم کلی آن، چگونه مسائل و موقعیت‌های ارتباطی زوجین را تنظیم می‌کند؟ با پاسخ به این سؤال می‌توانیم جایگاه رفق در زندگی مشترک را یافته و تعیین کنیم که بر اساس چه موارد و خصیصه‌ها یا مؤلفه‌هایی می‌توان رابطه رفق‌مدار و زندگی رفق‌محور را شناسایی و توصیه کرد.

به بیان دیگر، مفاهیم برای آنکه قابل استفاده باشند، باید دارای معرّف‌های تجربی باشند. اگر نتوان رفتارها یا خصیصه‌های خاصی را در ارتباط با یک مفهوم نشان داد، چنین مفاهیمی برای مقاصد پژوهشی بی‌فایده خواهد بود.^۱ لذا جای آن است که این معرّف‌ها - به‌طور مثال در رفق - کاوش شود، تا به‌جای آنکه صرفاً یک مفهوم و توصیه کلی باشد، راهکار و رفتار مشخصی در حل مسائل مشترک زوجین ارائه شود. نکته قابل ذکر آنکه، رفق در این پژوهش، متفاوت از مدارا و سازگاری در نظر گرفته شده است که در مفهوم شناسی به آن اشاره خواهیم کرد. رفق، یک تیپ شخصیتی خاص همراه با ویژگی‌های خاص است. باید دید که مؤلفه‌ها و ابعاد این شخصیت و نمودهای رفتاری آن، در موقعیت‌های مختلف ارتباطی زوجین چیست؟ پس ما به دنبال آن هستیم که بیاوریم «رفق به عنوان یک صفت شخصیتی، دارای چه عامل‌ها یا شاخص‌های رفتاری است؟»

حال که می‌خواهیم شاخص‌های عینی رفق را بیان کنیم، به جهت انسجام‌بخشی به موقعیت‌های متنوع و گوناگون زوجین در ارتباط با هم و همچنین تمرکز در مطالعات، بهتر است محور مشخصی از روابط زوجین را بنیان قرار دهیم تا برخی موقعیت‌ها و مصادیق ارتباطی در سایه آن پوشش داده شوند. بر این اساس، طبقه‌بندی‌های مختلفی را می‌شود، مدنظر قرار داد که هر یک رویکردهایی را دنبال می‌کنند. ما در این نوشتار، بر محور «مسئولیت‌ها و تکالیف» همسران پیش‌می‌رویم.

بنابراین محور، بخش مهمی از ماهیت و هویت خانواده را وظایف و مسئولیت‌هایی تشکیل می‌دهد که در پرتو ازدواج، برای زن و شوهر به وجود می‌آید که قسمتی از آن‌ها به‌صورت مشترک و قسمتی دیگر حقوق و مسئولیت‌هایی است که مختص هر یک از زوجین می‌باشد؛ مثل حق قیمومیت برای مرد. جایگاه مسئولیت در زندگی به قدری محوری است که بسیاری آن را در ماهیت خانواده دخیل دانسته‌اند.

۱. دواس، دی. ای؛ پیمایش در تحقیقات/ اجتماعی، ترجمه هوشنگ نایینی، تهران: نی، ۱۳۹۲؛ ص ۴۱.

صاحب‌نظران در تعریف خانواده گفته‌اند:

نهاد مقدسی است که بر اساس ضوابط معقول و مشروع زوجیت زن و مرد، بنیان نهاده می‌شود و در آن، مسئولیت‌ها و حقوق متقابل و مشترک برقرار بوده و کارکرد اصلی آن، تناسل و سکون و آرامش اعضا بوده و قیومیت آن نیز بر عهده مرد می‌باشد.^۱

اختلاف بر سر اینکه فلان موضوع، جزء مسئولیت‌های همسر هست یا نیست؟ یا بر عهده کدام‌یک از آن‌هاست، سؤال این تحقیق نیست؛ بلکه سؤال این است که: معنی این سخن که «مسئولیت‌های زوجین، باید همراه با رفق باشد» چیست؟ به بیان دیگر، رفق در تعیین مسئولیت زوجین و در نوع اجرای آن، چه نقشی دارد؟ و بر اساس چه شاخص‌هایی می‌توان گفت زوج «الف»، در مسئولیت‌های خود رفق را به کار بسته است؟

ما ابتدا به طور کلی سخنی درباره ماهیت «مسئولیت رفق‌آمیز» بیان کرده و سپس شاخص‌های مسئولیت زوج را تعیین می‌نماییم؛ ضمن توجه به این نکته که بررسی شاخص‌های زوج نیز، تحقیق جداگانه‌ای می‌طلبد.

تعریف مسئولیت رفق‌آمیز

مفهوم رفق، غالباً در محاورات و تحقیقات، مرادف مدارا تلقی می‌شود؛ درحالی‌که در نتیجه تحلیل معنایی رفق و مدارا، می‌یابیم که رفق اعم از مداراست. مفهوم «انعطاف‌پذیری»، مؤلفه اصلی رفق محسوب می‌شود و عناصر پنج‌گانه «پذیرش»، «همراهی»، «میان‌روی»، «آسان‌گیری» و «تأثی»، مؤلفه‌های آن هستند. بر این اساس، رفق ملکه‌ای است که شخص در امور خود و ارتباط با دیگران، بر اساس این مجموعه رفتار می‌کند؛ اما مدارا صرفاً به معنی «دوری کردن از اذیت و شر دیگران، دفع کردن مخالفت و دشمنی دیگران، به‌جای رویارویی با آن‌ها» است.^۲

حال، با در نظر داشتن این تعریف از رفق، به تعریف «مسئولیت رفق‌آمیز» بپردازیم:

دو نفر را تصور کنید؛ شخص «الف»، وظایف و مسئولیت‌هایی که دارد، خارج از توان اوست و از

۱. سالاری‌فر، محمدرضا؛ نظام خانواده در اسلام، ۱۳۹۲، قم: هاجر، ۱۳۹۲؛ ص ۱۴.

۲. عمادی، عبدالله (۱۳۹۳)؛ «معیارها و شاخص‌های رفتاری رفق در روابط همسران از منظر قرآن و حدیث و طراحی مقیاس آن»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشگاه قرآن و حدیث؛ ص ۱۲۱.

عهده آن بر نمی آید. لذا نمی تواند به خوبی آن ها را انجام دهد. همچنین در انجام آن ها، انعطاف لازم را به کار نمی بندد؛ بلکه آن ها را با تکلف و سختی انجام می دهد. همچنین مسئولیت هایی که در قبال او و شخص دیگری تعریف می شود، به آسایش و راحتی آن شخص منجر نمی شود. در مقابل، شخص «ب» مسئولیت هایش متناسب با توانایی و قدرت اوست و به خوبی از عهده آن ها بر می آید و باعث فراهم کردن آسایش و راحتی شخصی می شود که در قبال وی مسئول است. همچنین وظایف خود را به نرمی، تعادل و آرامش تمام انجام می دهد. شخص «ب» از سبکی استفاده می کند که به آن، سبک «مسئولیت رفق آمیز» می گوئیم. بنابراین مسئولیت رفق آمیز سه ویژگی دارد:

ا. تطابق مسئولیت با توان فرد

ب. اجرای منعطف، متعادل و آسان

ت. تسهیل کنندگی برای دیگران

این سه ویژگی، قبل از تعیین مسئولیت، حین انجام آن و نتیجه بعد از آن را شامل می شود؛ یعنی قبل از تعیین مسئولیت، به توان فرد نگریسته و سپس بر عهده او گذاشته شود و هنگام اجرای آن، به اصول انعطاف پذیری و تعادل و آسانی توجه شود و نتیجه آن، تسهیل کنندگی برای فرد مقابل باشد. به عنوان مثال، یکی از وظایف و مسئولیت های خانواده که بین زن و مرد به نوعی مشترک است، مدیریت خانواده است. هر چند بسیاری بر آن اند که این مسئولیت، تنها از آن مرد است، اما در واقع این نتیجه ای یک سویه است. حداقل در خانواده های ایرانی این وضعیت مشاهده می شود که زن و مرد، هر دو وظیفه مدیریتی خانواده را به عهده دارند. در غالب موارد، زن مدیریت داخلی و مرد مدیریت کلی منزل را انجام می دهد و هر یک، به سبک ها و مدل های گوناگونی مدیریت می کنند. حال باید دید که سبک «مدیریت رفق آمیز» و یا «مدیریت انعطاف پذیر» چگونه است؟

امروزه انعطاف پذیری، به یکی از موضوعات مهم در تئوری ها و سیاست های مدیریت تبدیل شده است و بیشترین استفاده ای که از آن می شود، در مدیریت سازمان هاست. به این عنوان که یک سازمان باید بتواند خود را با شرایط کار و بازار و تغییرات آن، سازگار کند؛^۱ اما مفهومی که اینجا در خانواده، از آن سخن می گوئیم، متفاوت از آن است؛ چون در خانواده، موضوع انعطاف، تنها ایجاد تغییر به خاطر سازگار شدن با تغییرات بیرونی خانواده نیست. رفق و انعطاف، به طور کلی، توصیفگر توان مدیریت خانواده در جهت

۱. اعرابی، سید محمد. میترا دانش پرور؛ «الگوهای انعطاف پذیری در مدیریت منابع انسانی»، فصلنامه مطالعات مدیریت، ش ۵۵، ۱۳۸۶.

صلاح و آرامش خود در موقعیت‌ها و شرایط گوناگون است؛ یعنی برای اینکه هر یک از زن و مرد بتوانند مسائل خانواده را در جهت صلاح و مصلحت مشترک خود مدیریت کنند، نیازمند داشتن انعطاف‌پذیری هستند؛ چرا که مسائل، رویدادها و اتفاقات، متنوع و مختلف‌اند و زوج منعطف، بلافاصله با آرایش‌بندی مناسب، قادر به اتخاذ تصمیم و واکنش متناسب در برابر آن‌ها هستند؛ اما زوج غیرمنعطف، به گونه‌ای زندگی می‌کنند که فقط در محیط‌های پایدار و با رفتارهای ثابت سازگارند و با کوچک‌ترین تغییر، دچار مشکل می‌شوند و گاهی به سادگی با یک اتفاق ناگهانی از پا در می‌آیند.

این نکته تأکید شود که همان‌طور که ذکر شد، انعطاف در خانواده، سازگاری صرف با شرایط محیطی نیست؛ بلکه مدیریت آن‌ها در جهت صلاح خود و خانواده در موقعیت‌های گوناگون است که گاه ممکن است با تغییر نیز همراه شود.

با این توضیح و بر اساس ویژگی‌های «مسئولیت رفیق‌مدار»، در «مدیریت رفیق‌مدار» نیز باید سه معیار ذیل وجود داشته باشد:

ا. شخص، توان مدیریتی دارد.

ب. مدیریت او منعطف، متعادل و آسان است.

ت. مدیریت وی، تسهیل‌کننده است.

در توضیح این معیارها، دو نمونه رفتار را مثال می‌آوریم:

انعطاف در نقش

یکی از رفتارهایی که نشانه انعطاف در مدیریت است، «تغییر نقش» است. از خصوصیات خانواده سالم این است که در آن، نقش‌ها انعطاف‌پذیرند؛ تبادل افکار وجود دارد و روابط ملایم است؛ زیرا در خانواده سالم، سلامت روان و آرامش روانی اعضا، از اجرای بدون مرز نقش‌ها، اهمیت بیشتری دارد؛^۱ اما به این معنا نیست که وظیفه‌ها و مسئولیت‌ها در خانواده معلق باشد و مشخص نباشد که چه کسی چه وظیفه‌ای دارد. در چنین خانواده‌ای، حیطة وظائف مشخص است، اما در اجرای آن خشک و بدون انعطاف عمل نمی‌کنند؛ بلکه به تناسب شرایط، می‌توانند نقش‌ها را جابجا نمایند. به عنوان مثال، خانواده‌ای را تصور کنید که خرید لوازم موردنیاز منزل، مسئولیت مرد است؛ اما یک روز استثنائاً برای او مشکلی پیش آمده و نتوانسته این مسئولیت را انجام دهد. آیا اینجا همسر وی می‌تواند امور خانواده را به خاطر انجام نیافتن

۱. ارجمند، الهام؛ «رویکردی نظری بر شاخص‌های روان‌شناختی خانواده سالم»، روزنامه ایران مورخه ۸۶/۹/۱۸.

مسئولیت مرد، تعطیل کند یا بهتر است که خودش توانایی به عهده گرفتن نقش وی را داشته و یا آنکه خود مرد فکر دیگری کند و از راه دیگری، امور خانواده را سامان بدهد؟ این همان انعطافی است که زن و مرد باید داشته باشند؛ درحالی که گاهی زوجین، چنان در دام یک تعامل خشک گرفتار می‌شوند و کارها را بر خود سخت می‌کنند که هرگز تغییر آن‌ها ممکن نیست و حاضر به تغییر نقش خود نیستند. شوهر باید بتواند در صورت لزوم، امور خانه‌داری را به عهده بگیرد و زن نیز در مواقع لزوم، بتواند در نقش بیرون از خانه، کمک‌کننده شوهر باشد.

انعطاف در زمان

اساساً فرد در زندگی با همسر رفیق‌مدار، کمتر دچار اصطکاک می‌شود؛ زیرا او با آرامش، تفکر و تدبیر، اوضاع و شرایط را مدیریت می‌کند. یکی از لوازم مدیریت یک رویداد، مدیریت زمانی آن است. برخی رویدادها و تعارض‌ها، مقتضی آن است که فرد به سرعت تصمیم بگیرد و درباره آن تأمل و تأتی ورزد و برخی دیگر، مقتضی آن است که به سرعت واکنش نشان دهد؛ مثل جایی که احساس می‌شود، کشمکش و درگیری در شرف وقوع است و برای جلوگیری از مشکل و بزرگ شدن آن ضروری است که هر چه سریع‌تر واکنش نشان داده و چاره‌ای اندیشید.

مقصود از انعطاف در زمان این است که شخص بتواند زمان واکنش خود را به تناسب موقعیت و شرایط، بین سرعت و شتاب، تغییر دهد. زمان سکوت و حرف زدن خود را تنظیم کند و بهترین زمان مناسب برای مداخله و کلام را پیدا کند. این جزئی از دوراندیشی و کیاستی است که جزء نشانه‌های مؤمن دانسته‌اند:

حَزْمٌ فِي لَيْنٍ... وَكَيْسٌ فِي رِفْقٍ [مؤمن ده نشانه دارد. از جمله آنکه:] در نرمی خود، دوراندیشی و در رفق خود، کیاست دارد.^۱

امام علی عليه السلام می‌فرماید:

إِيَاكَ وَالْعَجَلَةَ بِالْأُمُورِ قَبْلَ أَوَانِهَا، أَوِ التَّسَقُّطَ فِيهَا عِنْدَ إِمْكَانِهَا، أَوِ اللَّجَاجَةَ فِيهَا إِذَا تَنَكَّرَتْ، أَوِ الْوَهْنَ عَنْهَا إِذَا اسْتَوْصَحَتْ، فَضْعَ كُلِّ أَمْرٍ مَوْضِعَهُ؛^۲ بپرهیز از شتاب‌زدگی در کارها، پیش از فرارسیدن زمان آن‌ها؛ یا کندی کردن در کارها، به هنگام رسیدن زمان آن‌ها؛ یا لجاجت در آن‌ها، هرگاه مبهم و ناشناخته باشند؛ و یا سستی کردن در آن‌ها، هرگاه روشن و آشکار باشند. بنابراین، هر چیزی را در زمان خودش قرار بده.

۱. کلینی، محمد بن یعقوب؛ پیشین؛ ج ۲، ص ۲۳۱.

۲. رضی، محمد بن حسین؛ نهج البلاغة (صبحی صالح)، قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق، قسمتی از نامه ۵۳.

این دو رفتار را از آن رو، ابتدا ذکر کردیم که اختصاصی به زن یا مرد ندارد؛ بلکه هر دو باید به کار بگیرند و در واقع، تحلیل برای فهم بهتر مسئولیت رفق آمیز است. اکنون به شاخص‌های مسئولیت اختصاصی مردان می‌پردازیم. شایان ذکر است که هر کدام از این شاخص‌ها، با توجه به تحلیل فوق و مؤلفه اصلی «رفق» و عناصر پنج‌گانه معنایی آن استخراج شده است.

شاخص‌های مسئولیت زوج

قرآن کریم در آیه ۳۴ سوره نساء، به خوبی مسئولیت مردان را بیان فرموده است:

﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ﴾؛
مردان سرپرست بر زنان هستند؛ به دلیل آنکه خدا برخی از ایشان را بر برخی برتری داده و نیز به دلیل آنکه از اموالشان خرج می‌کنند.

کلمه «قوام» که بیانگر جامع تکالیف و وظایف مرد است، یعنی بسیار قیام‌کننده بر امور و کارها و نیازهای زنان. از این رو معانی اداره، سرپرستی، کفالت، تعهد، پاسداری، مراعات، حمایت، پایداری، پای‌ورزی، ایستادگی، گماشتگی، کارگزاری، مراقبت و مواظبت را در توضیح آن آورده‌اند؛ چنان‌که کم‌وبیش تعبیراتی چون ولایت، حکومت، تسلط، سیطره، احاطه، چیرگی و تکیه‌گاه بودن در بعضی نوشته‌ها به حوزه معنایی آن راه یافته است.^۱

قوام بودن، بیش از آنکه حق حکومت و سلطنت به مرد بدهد، برای وی وظیفه و مسئولیت تعیین می‌کند که اقتدار خود را در جهت مدیریت خانواده و انجام دادن امور همسر خود به کار گیرد. از این رو، همه صاحب‌نظران خانواده بر این امر اتفاق دارند که مرد در محیط خانواده، باید صاحب قدرت باشد؛ اما از این قدرت، باید استفاده حمایتی کند، نه سلطه‌گری و جبری. پس قدرت حمایت‌گر، هیچ منافاتی با رفق ندارد. آنچه منافی آن است، قدرت سلطه‌گر است. اگر جبر یا تنبیهی نیز دیده می‌شود، در راستای حمایت است، نه سلطه؛ آن نیز باید در موقعیت و کیفیت آن، رعایت رفق شده و مؤلفه‌های آن تعبیه گردد. اساساً فرق قدرت حمایت‌گر و قدرت سلطه‌گر، در بودن یا نبودن رفق است. به عنوان نمونه، یکی از شئون قدرت مرد در خانه، شأن «تصمیم‌گیری» اوست. رفق در تصمیم‌گیری به چه معناست؟

۱. عظیم زاده اردبیلی، فائزه، «قومیت مرد/نگاه قرآن کریم و کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان»، اندیشه دینی، ش ۲۶، ۱۳۸۷؛ صص ۶۵-۸۲.

شیخ طوسی رحمته الله علیه، قوام بودن را به معنای داشتن «حق تدبیر» دانسته و گفته‌اند:

مردان به امر زنان در خصوص اطاعت از دستورات الهی و دستورات همسرانشان قیام می‌کنند.^۱

در اغلب موارد در خانواده، شوهر رئیس خانواده و زن مدیر داخلی به حساب می‌آید. مصالح کلی را شوهر طرح‌ریزی می‌کند و تصمیمات را او در خانه می‌گیرد و زن در عین استقلال، مطیع است.^۲

کارشناسان، سه سبک تصمیم‌گیری را مشخص می‌نمایند: دیکتاتوری، آزادی، دموکراسی.^۳ در این بین، باید دید که رابطه سبک تصمیم‌گیری رفق‌مدار با این سبک‌ها چگونه است؟

تصمیم‌گیری در خانواده رفق‌مدار، مسلماً بر اساس دیکتاتوری به معنای اینکه نظر یک فرد، زورمندانه به دیگران تحمیل شود، نیست. بر اساس آزادی مطلق افراد و عدم دخالت در کارهای یکدیگر هم نیست؛ چراکه مبانی اسلامی این را نمی‌پذیرد و نتیجه‌ای جز دل‌سردی و هرج‌ومرج ندارد. همچنین در این طرح قرار نمی‌گیرد که تصمیم‌گیرنده واحد، مشخص نباشد و زوجین، با موافقت و همراهی همدیگر تصمیمی را اتخاذ کنند. بنابراین با هیچ‌یک از سبک‌های تصمیم‌گیری، تطابق کامل ندارد؛ هرچند به سبک دموکراسی نزدیک‌تر است.

سبک تصمیم‌گیری رفق‌مدار، به این معناست که تصمیم‌گیرنده نهایی مشخص است و نظر وی با سایرین یکسان نیست؛ اما وی با در نظر گرفتن مصلحت مشترکی که با طرف مقابل دارد، به تصمیم می‌رسد و آن تصمیم را با نرم‌خویی و مهربانی با او در میان گذاشته و در نهایت موجب تسهیل و راحتی او می‌شود. علامه جعفری رحمته الله علیه، نام این مدل را چنین می‌نهد:

نظام شورایی با سرپرستی و مأموریت اجرایی مرد که همراه با اعتدال است.^۴

همان‌طور که گذشت، در سیستم مدیریت انعطاف‌پذیر گفتیم که مسائل و کارها به‌گونه‌ای طراحی می‌شود که بن‌بست ایجاد نشده و طرفین احساس سهولت و آسایش داشته باشند. یکی از رفتارهایی که به این احساس کمک می‌کند، مشورت و نظرخواهی است. در این صورت است که فرد مقابل، احساس تحمیل و تکلف ندارد و آن مدیریت را بهتر می‌پذیرد. همسر انعطاف‌ناپذیر که با وصف «قُد» در محاورات

۱. طوسی، محمد بن حسن؛ *التبیین فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار احیاء التراث العربی؛ ج ۳، ص ۱۸۹.

۲. قائمی، علی، *تشکیل خانواده در اسلام*، تهران: امیری، چاپ نهم، ۱۳۷۵؛ ص ۲۳.

۳. شریعتمداری، علی؛ *روانشناسی تربیتی*، تهران: امیرکبیر، چاپ یازدهم، ۱۳۷۷؛ ص ۲۱۲.

۴. جعفری، محمدتقی؛ *ترجمه و تفسیر نهج البلاغه*، تهران: دفتر نشر فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۶۲؛ ج ۱۱، ص ۲۶۷.

عرفی شناخته می‌شود که از حرف و نظر خود، به هیچ‌وجه بر نمی‌گردد و به ادعای خود، رنگ عوض نمی‌کند و حاضر به شنیدن نظر همسر نیست، در مدیریت خود موفق نمی‌شود. در آیه‌ای نیز که خداوند پیامبر ﷺ را به نرم بودن توصیف می‌کند، مشورت کردن بعد از آن ذکر شده است؛

﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ... فَأَعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾^۱ [ای پیامبر! پس به مهر و رحمتی از سوی خدا با آنان نرم خوی شدی... و برای آنان آمرزش بخواه، و در کارها با آنان مشورت کن.]

حال اینجا نکته ظریفی وجود دارد که مرد چگونه می‌تواند با حفظ اقتدار و جایگاه مدیریتی خود در خانواده، در عین حال طوری با همسر خود رفیق داشته و همراهی کند که گویی در عرض او و برابر با اوست؟ به گونه‌ای که همسر او از رفیق وی، چنین برداشت نکند که شخصی که مافوق اوست، وی را مورد لطف و تفضل قرار می‌دهد. به بیان دیگر، رفیق رابطه دو نفر در کنار هم و همراه هم است، مثل دو رفیق؛ نه آنکه رابطه بالا به پایین وجود داشته باشد. این موضوع، نیازمند تحلیل‌های روان‌شناختی بیشتری است. برای توضیح مطلب، تصمیم‌گیری مرد در سه حوزه «اقتصاد»، «امنیت» و «رشد» خانواده را که مصداق بیشتری دارند، به تفکیک بررسی می‌نماییم:

۱. رفیق در اقتصاد خانواده

یکی از ابعاد خانواده، بعد مالی آن است و دسته‌ای از مسائل ارتباطی بین زوجین، مسائلی است که محتوای اقتصادی داشته و بر مبنای درآمدها و مصارف خانواده بنا شده است. امور مالی، از شایع‌ترین علل استرس برای زوجهاست. مشکلات مالی، مثل فقر یا تعارضاتی که درباره اشتغال مرد یا زن یا کمیت و کیفیت مستغلات خانواده به وجود می‌آید، یا توقعات و انتظارات مالی که زن از شوهر پیدا می‌کند، نمونه‌هایی از موقعیت‌های ارتباطی زوجین در بعد مالی است.

از آن‌سو، در اقتصاد منزل، عنصر رفیق یکی از عناصر خیر و روزی‌افزا معرفی شده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

إِذَا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِأَهْلِ بَيْتٍ خَيْرًا رَزَقَهُمُ الرَّفِيقُ فِي الْمَعِيشَةِ؛^۲ هرگاه خداوند خیری را برای خانواده‌ای تقدیر کند، به آن‌ها رفیق در معیشت روزی می‌نماید.

۱. آل عمران / ۱۵۹.

۲. کلینی، محمد بن یعقوب؛ پیشین؛ ج ۲، ص ۱۱۹.

مَنْ اسْتَعْمَلَ الرَّفْقَ اسْتَدْرَكَ الرَّزْقَ؛ کسی که رفق بورزد، روزی اش لبریز می شود.

حال باید دید رفق در این خصوص، چگونه تعریف می شود؟ و چه نشانه‌هایی دارد؟ ما در اینجا صرفاً آن دسته از شاخص‌های رفق مالی را ذکر می‌کنیم که مربوط به مسئولیت مردان است و جا دارد که شاخص‌های مربوط به رفق زنان نیز در سایر پژوهش‌ها بررسی شود.

واجب است مرد نیازهای مادی همسر (خوراک، پوشاک، مسکن، لوازم زندگی و ...) را در حد توان خود و در حد شأن او تأمین نموده و مسائل مالی خانه را مدیریت کند.^۲ درباره امر تأمین نفقه، چهار ملاک باید در نظر گرفته شود تا بتوان گفت رفق رعایت شده است:

الف. کمک به آسایش، راحتی و منفعت زن

درست است که تأمین مخارج زندگی توسط مرد مهم است، اما نوع تأمین مهم است که چگونه باید باشد. در واقع توصیه شده است که آنچه موجب آسایش و راحتی زن هست، به قدر متعارف و به دور از اسراف و اقتار (تنگ گرفتن) تهیه شود. بنابراین، اولین معیار رفق در تأمین، این است که نوع هزینه به گونه‌ای باشد که کار را برای همسر آسان کند و زمینه راحتی او را فراهم نماید.

به عنوان مثال، نپرداختن به امور زن و رسیدگی به آن، مذموم شمرده شده است. پیامبر اکرم ﷺ می فرماید:

مَلْعُونٌ مَنْ ضَيَّعَ مَنْ يَعُولُ؛^۳ از رحمت خدا به دور است کسی که عائله خود را ضایع نماید. این ضایع کردن، هم شامل عدم تأمین نفقه می شود و هم شامل مواردی که مرد به گونه‌ای خرج می کند که حق طبیعی همسر در خوراک و پوشاک خودش ضایع می شود.

همچنین پیامبر ﷺ فرمودند:

أَبْغَضُ الْعِبَادِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَنْ ضَنَّ عَلَى عِيَالِهِ؛^۴ منفورترین بندگان، نزد خداوند عزوجل، کسی است که به خانواده اش بخل بورزد.

در سخن دیگری نیز فرمودند:

شَرُّ النَّاسِ الضَّيِّقُ عَلَى أَهْلِهِ؛^۵ بدترین مردم، کسی است که بر خانواده اش تنگ بگیرد.

۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ پیشین؛ ج ۴۹۸۸.
۲. کلینی، محمد بن یعقوب؛ پیشین؛ ج ۵، ص ۵۱۰ به بعد.
۳. مجلسی، محمدباقر؛ پیشین؛ ج ۱۰۳، ص ۱۳.
۴. محمدی ری شهری، محمد؛ تحکیم خانواده در قرآن و حدیث، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۸، ص ۴۳۰، به نقل از کنز العمال؛ ج ۶، ص ۳۸۴، ح ۱۶۱۷۰.
۵. همان؛ ص ۴۳۱، به نقل از کنز العمال؛ ج ۱۶، ص ۳۷۵.

برخی مردها از خرید چیز خوب و چیزی که مایه رفاه و سهولت زندگی است، بخل می‌ورزند و همه حتی خود را در تنگنا و سختی قرار می‌دهند. همچنین از آن حضرت نقل شده است:

إِنَّ مِنْ شِرَارِ رِجَالِكُمُ الْبَهَاتُ الْجَرِيءُ الْفَحَّاشُ، الْأَكْلُ وَحَدَهُ وَالْمَانِعُ رِفْدَهُ وَالضَّارِبُ عَبْدَهُ
وَالْمُلْحِي عِيَالَهُ إِلَى غَيْرِهِ؛^۱ از بدترین مردان شما، کسانی هستند که به مردم پیوسته تهمت می‌زنند، گستاخند، بد زبانند، تنها خورند، دست‌دهنده ندارند، بنده خود را می‌زنند و
عائله‌شان را [برای تأمین مخارج خود] محتاج دیگران می‌سازند.

این واگذاری به غیر، نتیجه عدم تأمین یا تأمین ناقص است و از آنجا که برای زن، مستلزم مشقت، تکلف و سختی است، مصداق عدم رعایت مؤلفه‌های رفیق می‌شود.

در برخی روایات، حتی آموزش مسائل شرعی را جزء حقوق زن به حساب آورده‌اند که شوهر آن‌ها را به وی بیاموزد تا او نیازمند به دیگران نشود و حتی اگر مرد مسائلی را نمی‌داند، باید یاد بگیرد و به همسر خود بیاموزد.^۲

بر این اساس، استنکاف مرد از تهیه مایحتاج زن و بی‌توجهی به آن و نیز اجبار زن به اشتغال و تهیه مخارج خانواده و مشارکت در داشتن شغل خانگی یا غیرخانگی، برخلاف رفیق است.

مرد اهل رفیق، با توسعه دادن به زندگی، موجبات آسایش خانواده را فراهم می‌نماید. از منظر اسلام، توسعه‌دادن به زندگی فضیلت دارد و به آن توصیه شده است و بخل‌ورزی نسبت به آن، در صورت توان و عدم مانع ثانوی مثل شأن شغلی، خلاف رفیق است.

امام سجاد علیه السلام می‌فرماید:

أَرْضَاكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَسْبَغْكُمْ عَلَى عِيَالِهِ؛^۳ خداوند از آن کس خوشنودتر است که خانواده خود را
بیشتر در رفاه و نعمت قرار دهد.

به عنوان نمونه، در زمینه مسکن، توصیه به مکانی فراخ و دارای طراوت و زیبایی که آسایش همسر را در زمستان و تابستان به همراه داشته باشد، شده است. همچنین در زمینه غذا، به متعارف بودن و متنوع بودن در حد امکان سفارش شده و در زمینه لباس، به تنوع آن متناسب با فصول چهارگانه، ساطر بودن، رعایت حیثیت و شأن زن توصیه گردیده است.^۴

۱. مجلسی، محمدباقر؛ پیشین؛ ج ۷۲، ص ۱۱۵.

۲. قائمی، علی؛ پیشین؛ ص ۱۶۰.

۳. کلینی، محمد بن یعقوب؛ پیشین؛ ج ۴، ص ۱.

۴. حسینی، سید رضا؛ خانواده از دیدگاه قرآن و حدیث، پایان‌نامه ارشد دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی، ۱۳۷۸.

ب. میان‌روی

آنچه در زمینه سهولت و توسعه دادن در مخارج خانواده گفته شد، باید در کنار شاخص «میان‌روی» قرار گیرد؛ وگرنه «خرق» خواهد بود.

در روایت عیاشی از امام رضا علیه السلام آمده است:

اسْتَأذَنْتُ الرَّضَا علیه السلام فِي النَّفَقَةِ عَلَى الْعِيَالِ فَقَالَ بَيْنَ الْمَكْرُوهَيْنِ قُلْتُ لَا أَعْرِفُ الْمَكْرُوهَيْنِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ كَرِهَ الْإِسْرَافَ وَكَرِهَ الْإِفْتَارَ فَقَالَ ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾^۱ از امام رضا علیه السلام درباره خرجی خانواده، اجازه گرفتم. فرمود: «حدّ وسط دو ناپسند». گفتم: قربانت گردم! به خدا قسم که نمی‌دانم دو ناپسند چیست. فرمود: بله خدایت رحمت کند! مگر نمی‌دانی که خداوند عزوجل هم زیاده‌روی و هم تنگ گرفتن را ناپسند می‌دارد و فرموده است: «بندگان شایسته خدا کسانی هستند که هرگاه هزینه کنند، نه زیاده‌روی می‌کنند و نه تنگ می‌گیرند و میان این دو حدّ وسط را برمی‌گزینند.»

البته اعتدال بخشی مالی، یکی از وظایف مشترک زن و مرد است. مرد، در حوزه تأمین و زن در حوزه مصرف، باید در این مهم مشارکت داشته باشند. در مورد وظیفه مالی مرد، امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید:

أَصْلُ الْأُمُورِ فِي الْإِنْفَاقِ طَلَبُ الْحَلَالِ لِمَا يُنْفِقُ وَ الرَّفْقُ فِي الطَّلَبِ^۲ اصل امور در مصارف، مصرف کردن از راه حلال و رفق ورزیدن در طلب روزی است.

ج. انعطاف در دخل و خرج

هزینه‌ها و درآمدهای زندگی، به تناسب افراد می‌تواند موارد جزئی زیادی را شامل شود. یک مرد هر روز و هر ماه، امور زیادی است که باید به دست آورد و اجناس زیادی را باید تهیه کند. از سوی دیگر، وضعیت مالی خانواده نیز همیشه ثابت نیست و دارای فراز و نشیب است. شاخص رفق در این تنوع و گوناگونی، انعطاف است؛ یعنی انعطاف‌پذیری در شرایط گوناگون مالی و هزینه‌های متنوع زندگی. مفهوم این انعطاف، با توجه به آیه و احادیث ذیل روشن می‌شود:

﴿لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ وَ مَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا

۱. حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعة، قم: مؤسسة آل البيت، ۱۴۰۹ ق ج ۲۱، ص ۵۵۶.

۲. مجلسی، محمدباقر؛ پیشین؛ ج ۷۵، ص ۷.

سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا^۱؛ بر توانگر است که از دارایی خود هزینه کند و هر که روزی او تنگ باشد، باید از آنچه خدا به او داده خرج کند. خدا هیچ کس را جز به قدر آنچه به او داده است، تکلیف نمی‌کند. خدا به زودی پس از دشواری آسانی فراهم می‌کند.

امام کاظم علیه السلام درباره آیه ۶۷ فرقان می‌فرماید:

... عَلِيٌّ قَدْرٌ عِيَالِهِ وَ مَوْوَنَتِهِمُ الَّتِي هِيَ صَلاَحٌ لَهُ وَ هُمْ^۲؛ نفقه مرد به اندازه خانواده‌اش و خرجی آنان که به مصلحت او و آنان است.

سپس به آیه فوق استشهد می‌کند:

﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَاءً آتَاهَا﴾؛ خداوند، هیچ کس را جز قدر آنچه به او داده است، تکلیف نمی‌کند.

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

إِنَّ الْمُؤْمِنَ يَأْخُذُ بِأَدَبِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ؛ إِذَا وَسَّعَ عَلَيْهِ اتَّسَعَ، وَإِذَا أَمْسَكَ عَلَيْهِ أَمْسَكَ^۳؛ همانا مؤمن، خوی خداوند عزوجل را می‌گیرد. هر گاه خداوند، به او گشایش می‌دهد، او نیز گشاده‌دستی می‌کند و هر گاه از او باز می‌گیرد، او هم دست‌نگه می‌دارد.

امام زین‌العابدین علیه السلام نیز در این زمینه می‌فرماید:

مِنْ أَخْلَاقِ الْمُؤْمِنِ: الْإِنْفَاقُ عَلَيَّ قَدْرِ الْإِقْتَارِ، وَالتَّوَسُّعُ عَلَيَّ قَدْرِ التَّوَسُّعِ^۴؛ از جمله صفات مؤمن است: خرج کردن به قدر تنگ‌دستی و گشاده‌دستی به اندازه‌ای که در گشایش است.

حدیثی دیگر از امام صادق علیه السلام نقل شده است:

إِذَا جَادَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَلَيْكُمْ فَجُودُوا، وَإِذَا أَمْسَكَ عَنْكُمْ فَأَمْسِكُوا، وَلَا تُجَاوِدُوا اللَّهَ فَهُوَ الْأَجُودُ^۵؛ هر گاه خداوند به شما بخشید، شما هم ببخشید و هر گاه از دادن به شما خودداری کرد، شما هم خودداری کنید و در بخشندگی، بر خدا فخر مفروشید که او از شما بخشنده‌تر است.

۱ . طلاق/۷.

۲ . کلینی، محمد بن یعقوب؛ پیشین؛ ج ۴، ص ۵۶.

۳ . همان؛ ج ۴، ص ۱۲؛ ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی؛ تحف‌العقول، ترجمه حمیده مروتی، قم: طلیعه سبز، ۱۳۹۱؛ ص ۵۲.

۴ . همان؛ ج ۲، ص ۲۴۱؛ ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی؛ پیشین؛ ص ۲۸۲.

۵ . کلینی، محمد بن یعقوب؛ پیشین؛ ج ۴، ص ۵۴.

مضمون این روایات و آیه شریفه، این است که مرد در زمینه نفقه، لازم نیست که در موقع فقر و نداری، خود را به تکلف بیندازد و در مقابل، موقع دارایی باید به بخل مبتلا نشود. صبر در نداری و بخشش در دارایی، یعنی انجام رفتاری که مطابق با شرایط و موقعیت است.

همچنین در هنگام دارایی، شایسته است در محدوده مصلحت زندگی، هم در اصل خرید و هم درباره موضوع خرید، خود را منعطف و متنوع نشان دهد و خیلی سخت نگیرد که حتماً باید «الف» تهیه شود و «ب» تهیه نشود؛ البته روشن است که بر فرض که «الف» و «ب» رجحانی از جهات دیگر بر هم نداشته باشند. این روحیه، باعث شیرینی زندگی و محبت همسر می‌شود.

پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید:

احب الله تعالی عبدا سمحا اذا باع وسمحا اذا اشتري وسمحا اذا قضي وسمحا اذا اقتضي؛^۶
خداوند، بنده‌ای را که هنگام خرید و فروش و هنگام دریافت و پرداخت، آسان‌گیر است را دوست دارد.

د. آسان بر خورد کردن با مشکلات مالی

داشتن روحیه رفیق باعث می‌شود که طرفین هنگام مواجهه با مشکلات مالی، تدبیر و اقدامی را انجام دهند که به بهبود اوضاع کمک کند و مشکل را برطرف نماید؛ اما حل مشکل، بیشتر وظیفه و مسئولیت مرد است. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

الرفق بیسر الصعاب و یسهل شدید الأسباب؛^۷ رفق سختی‌ها را سهل می‌گرداند و اسباب سخت را آسان می‌کند.

رفتارهای ذیل را می‌توان نمونه‌هایی از رفتار رفیق‌آمیز در زمینه مشکلات مالی دانست:

- آسان گرفتن بر شخصی که مسبب مشکل است.

- انعطاف در تغییر سبک برخوردی که تا به حال داشته است.

- تأنی و پرهیز از شتاب‌زدگی در تصمیم‌گیری.

- بزرگنمایی نکردن مشکل.

- اجازه اظهار نظر و مشورت دادن به دیگران.

۶. پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش، چاپ چهارم، ۱۳۸۲؛ ص ۱۵، ح ۸۵.

۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ پیشین؛ ح ۴۹۹۳.

۲. رفق در امنیت خانواده

نهاد خانواده، یکی از نهادهای اجتماع است و با تحولات آن ارتباط دارد. هم می‌تواند بر آن تأثیر گذاشته و هم از آن تأثیر بپذیرد. یکی از مسائلی که جامعه‌شناسان خانواده را به بحث واداشته است، آن است که چگونه خانواده را می‌توان از آسیب‌های اجتماعی حفظ کرد؟

آنچه از آیات و روایات استفاده می‌شود آن است که خداوند وظیفه حمایت و مراقبت از زن و سایر اعضای خانواده را به عهده مرد گذاشته است تا با دفع مضرات و آسیب‌هایی که کانون خانواده را تهدید می‌کند، خانواده را حفظ کرده و به رشد خود و همسرش کمک کند. به این وظیفه مرد، یعنی حفاظت از امنیت و مصونیت از خانواده، «غیرت» می‌گویند.^۱

امام صادق علیه السلام فرمودند:

إِنَّ الْمَرْءَ يَحْتَاجُ فِي مَنْزِلِهِ وَ عِيَالِهِ إِلَى ثَلَاثٍ خِلَالَ يَتَكَلَّفُهَا وَ إِنْ لَمْ يَكُنْ فِي طَبَعِهِ ذَلِكَ: مُعَاشِرَةً جَمِيلَةً وَ سَعَةً بِتَقْدِيرٍ وَ غَيْرَةً بِتَحْصُنٍ؛^۲ مرد برای اداره منزل و خانواده خود به سه خصلت نیاز دارد که اگر هم به طور طبیعی آن‌ها را نداشته باشد، باید خود را به زحمت در آن‌ها وادارد: خوش رفتاری، گشاده‌دستی سنجیده و غیرت بر حفاظت از آن‌ها.

حال باید دید استراتژی و سیاست مرد در تأمین امنیت خانواده چگونه باید باشد؟ به بیان دیگر، سؤال این است که رفق در مقام غیرت‌ورزی، چه شاخص‌هایی دارد؟

این مسئله، یکی از موقعیت‌هایی است که اعمال رفق در آن از حساسیت‌هایی برخوردار است و موارد زیادی وجود دارد که با رفتارهای مقابل آن، خانواده دچار مشکل شده است. نوع برخورد مرد در قبال پوشش زن و مراوداتی که با دیگران دارد، مصداق این موقعیت است که وادادگی مرد در برابر زن و آزادی کامل دادن به او یا سخت‌گیری بیش از حد، نمونه‌ای از رفتار آزاد یا خشونت‌آمیز در این موقعیت‌هاست؛ اما رفق‌ورزی در آن‌ها، دارای پنج شاخص است:

الف. آسان‌گیری مشروع

معنای این شاخص آن است که در کمتر از محدوده واجبی که شرع تعیین کرده است، در حجاب و رفت‌وآمدهای زن، به او راحت بگیرد و او را در انتخاب سلايق و برنامه‌ریزی‌های خود، در صورتی که

۱. نراقی، احمد، معراج السعاده، قم: جمال، ۱۳۹۲؛ ص ۱۹۴.

۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی؛ پیشین؛ ص ۳۲۲.

طرفین آن رجحانی بر یکدیگر نداشته باشند، آزاد بگذارد؛ هر چند، در رعایت محدوده شرعی، قاطعیت عمل دارد. محدوده شرع، جایی است که احتمال ربه و فساد می‌رود. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

وَكَفُّ عَالِيَهُنَّ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ بِحِجَابِكِ إِيَّاهُنَّ فَإِنَّ شِدَّةَ الْحِجَابِ أَبْقَى عَلَيْهِنَّ؛^۱ زنان را روی پوشیده دار تا چشمشان به مردان نامحرم نیفتد که قاطعیت در پوشیدگی و حجاب، بیش از هر چیز آنان را نگاهداری می‌کند.

ب. میانه‌روی در انتظارات

اصل اعتدال در رفق، می‌طلبید که مرد در انتظاراتی که از همسر خود دارد، میانه‌رو باشد؛ نه به او آزادی عمل بدهد و نه انتظارات زیاد بخواهد. ملاک اعتدال، علاوه بر محدوده شرعی، توان و ظرفیت همسر است که به عنوان شاخص جداگانه ذکر شده است. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

إِيَّاكَ وَالتَّغَايِرَ فِي غَيْرِ مَوْضِعٍ غَيْرَةٍ فَإِنَّ ذَلِكَ يَدْعُو الصَّحِيحَةَ إِلَى السَّقَمِ وَالْبَرِيَّةَ إِلَى الرَّيْبِ؛^۲ از غیرت و ورزیدن بی‌جا بپرهیز که سبب می‌شود زن درستکار به نادرستی و پاک‌دامن به بدگمانی افتد.

ج. رعایت ظرفیت و توان همسر

امیرالمؤمنین علیه السلام در ادامه فرازهایی که در شاخص‌های قبل گفته شد، می‌فرماید:

و لَا تُمْلِكِ الْمَرْأَةَ مِنْ أَمْرِهَا مَا جَاوَزَ نَفْسَهَا فَإِنَّ الْمَرْأَةَ رِيحَانَةٌ وَكَيْسَتْ بِقَهْرٍ مَانَةٌ؛^۳ کاری را فراتر از آنچه مربوط به خود اوست، به وی مسپار که زن چون گل است، نه کفیل دخل و خرج.

مقصود از این روایت آن است که در هر عملی باید میزان ظرفیت و توان همسر ملاحظه شود و فراتر از آن، اجتناب شود. این متغیر، اندازه قاطعیتی که مرد در این زمینه می‌تواند داشته باشد را تعیین می‌کند؛ مثلاً در صورتی که مرد توان و ظرفیت همسر را پایین‌تر از آن می‌بیند که محدوده مستحبات و آداب را نیز رعایت کند، بهتر است از او نخواهد یا تلاش کند که زمینه پذیرش را در او فراهم نماید. این امر نیازمند پذیرشی است که مرد باید در خود ایجاد نموده و احیاناً بپذیرد که توان همسر در میزانی که او انتظار دارد، نیست.

۱. رضی، محمد بن حسین؛ پیشین؛ قسمتی از نامه ۳۱.

۲. همان.

۳. همان.

د. پرهیز از رفتارهای خشن

بهترین واکنش مرد به همسری که اخلاق پوشیدگی و حیا را رعایت نمی‌کند، واکنش مدارایی است. واکنش مدارایی به معنای آن نیست که مرد کوتاه بیاید و در هر شرایطی با همسر خود همراه شود؛ بلکه بر اساس سه ویژگی زیر، می‌توان گفت که واکنش، مدارایی است.

نخست آنکه رفتارهای خشن، مثل فحش و نزاع و درگیری در آن نباشد. (با توجه به عنصر نرم‌خویی در رفق^۱)

دوم آنکه سیاست ورزیده و بدون شتاب‌زدگی، درباره بهترین راه‌حل و تدبیر بیندیشد. (با توجه به عنصر تأنی در رفق^۲)

سوم آنکه زمینه پذیرش رفتار صحیح را در وی فراهم آورد و کار را بر وی تسهیل کند تا در درازمدت به هدفی که می‌خواهد برسد. (با توجه به عنصر تسهیل در رفق^۳)

در چنین شرایطی، انتقاد و برخورد باید باشد؛ اما اینکه چگونه باشد و در چه زمانی و موقعیتی، نیازمند انعطافی است که مرد طبق شرایط مختلف باید در خود ایجاد کند.

ه. کنترل مدارایی

وظیفه مرد آن است که علاوه بر حجاب، مراودات زن را نیز کنترل کند. امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام فرمودند:

و كَيْسَ خُرُوجُهُنَّ بِأَشَدِّ مِنْ إِدْخَالِكَ مَنْ لَا يُوثِقُ بِهِ عَلَيْهِنَّ وَإِنْ اسْتَطَعْتَ الْأَيْعِرْفَنَ غَيْرَكَ فَافْعَلْ؛^۴ بیرون رفتن زنان بدتر از این نیست که اشخاص نامطمئن بر آنان وارد کنی. اگر توانی کاری کنی که مردی جز تو را نشناسند، این کار را بکن.

این توصیه، ما را به نهایت دقت و مراقبت می‌دارد که بر رفت‌وآمدهای همسر و کسانی که بین او و آن‌ها به

۱. الرفق هو لين الجانب و لطافة الفعل. ابن منظور، محمد بن مكرم؛ لسان العرب، بيروت: دار صادر، بی‌تا، چاپ سوم؛ ج ۱۰، ص ۱۱۸.

۲. تَأْنِي إِذَا رَفِقَ وَ التَّأْنِي أَي عَدَمُ الْمُبَادَرَةِ إِلَى الْأُمُورِ بِلا تَفَكُّر. ابن منظور، محمد بن مكرم؛ پیشین؛ ج ۱۴، ص ۴۸؛ مجلسی؛ پیشین؛ ج ۱، ص ۱۱۳.

۳. الرفق هو اليسر في الأمور و السهولة في التوصل اليها. مصطفوي، حسن؛ التحقيق في كلمات القرآن الكريم، تهران: مركز نشر آثار علامه مصطفوي، ۱۳۸۵؛ ج ۴، ص ۱۸۵.

۴. همان.

هر نحوی ارتباط ایجاد می‌شود، نظارت داشته باشیم؛ اما از آنجا که کنترل کردن، ذاتاً تکلف‌آفرین است، باید در این امر، اعتدال داشته و کار را بر آن‌ها سخت نکند؛ بلکه باید به گونه‌ای باشد که چنین احساسی از طرف زن شکل نگیرد که تحت کنترل و بازجویی است؛ به گونه‌ای که اعتماد بین زوجین را سلب نکند؛ مثل آنکه غیرمستقیم و بدون اینکه زن احساس کند، این نظارت را انجام دهد؛ یا آنکه حتی الامکان، خود وظیفه ایاب و ذهاب وی را به عهده گیرد.

۳. رفق در رشد خانواده

خداوند در قرآن می‌فرماید:

﴿قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا﴾^۱؛ خودتان و خانواده‌تان را از آتش نگاه دارید.

امیرالمؤمنین علیه السلام در تفسیر این آیه می‌فرماید:

یعنی عَلموهم و أدبوههم؛^۲ خانواده خود را تعلیم داده و ادب بیاموزید.

همچنین از امام صادق علیه السلام درباره این آیه سؤال شد که خانواده را چگونه باید حفظ کرد؟ ایشان پاسخ

دادند:

تَأْمُرُهُمْ بِمَا أَمَرَهُمُ اللَّهُ بِهِ وَتَنْهَاهُمْ عَمَّا نَهَاهُمُ اللَّهُ عَنْهُ؛^۳ آنان را به انجام دادن آنچه خدا بدان

فرمان داده، فرمان بده و از آنچه خدا از آن نهی فرموده، نهی کن.

بنابراین، استفاده می‌شود که خداوند، مسئولیت رشد خانواده را در قالب تعلیم و تأدیب و امر و نهی، به عهده مردان نهاده است. در این میان، درباره برخی موضوعات، مثل نماز، انفاق و کسب مکارم اخلاق، تأکید معین‌تری شده است:

خداوند می‌فرماید:

﴿وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا﴾^۴؛ خانواده خود را به خواندن نماز فرمان ده و خود

بر آن پای ب فشار.

۱. تحریم / ۶.

۲. محمدی ری‌شهری، محمد؛ دانشنامه قرآن و حدیث، قم: دارالحدیث، ۱۳۹۰؛ ج ۲، ص ۲۴۰، به نقل از تفسیر طبری؛ ج ۱۴، ص ۱۶۵.

۳. کلینی، محمد بن یعقوب؛ پیشین؛ ج ۵، ص ۶۲، ح ۲.

۴. طه / ۱۳۲.

در همین راستا، امام علی علیه السلام فرمود:

یا کَمِیلُ، مُرْ أَهْلَکَ أَنْ یَرُو حِوَا فی کَسْبِ المَکَارِمِ، ویدلجوا فی حَاجَةِ مَنْ هُوَ نَائِمٌ؛^۱ ای کمیل! به خانواده خود فرمان ده که در روز به دنبال کسب مکارم اخلاق باشند و در شب نیاز کسی را که خفته است، برآورند.

البته در این زمینه، زنان نیز مشابه همین وظیفه را دارند؛ اما در آن‌ها، جنبه ارشادی و رجحانی دارد، نه جنبه مسئولیتی و الزامی. اولاً به جهت خصوصیت نقش مردانه که جنبه مدیریتی و سرپرستی به آن‌ها می‌دهد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این رابطه فرمودند:

إِنَّ اللّهَ سَأَلَ کُلَّ رَاعٍ عَمَّا اسْتَرَعَاهُ، أَحْفَظَ أَمْ صَیْعَ؟ حَتَّى یَسْأَلَ الرَّجُلَ عَنِ أَهْلِ بَیْتِهِ؛^۲ خداوند از هر سرپرستی، درباره آنچه تحت سرپرستی اوست، بازخواست می‌کند که آیا از آن، نگهداری کرده یا تباهش ساخته است؟ به طوری که از مرد درباره خانواده‌اش بازخواست می‌کند.

ثانیاً به جهت روان‌شناختی، تأثیرپذیری زنان از مردان، نسبت به تأثیرپذیری مردان بیشتر است. امام صادق علیه السلام فرمودند:

المراة تأخذ من أدب الرجل و یقهرها علی دینه؛^۳ زن، تربیت و خلق و خوی مرد را به خود می‌گیرد و مرد، او را تحت تأثیر دین خود قرار می‌دهد.

بر این اساس لازم است که به عنوان یکی از مسئولیت‌های مردان، مورد بررسی قرار گیرد. مرد باید تعهد، برنامه‌ریزی و تلاش کافی برای رشد تربیتی و اخلاقی همسر در زمینه‌های مختلف داشته باشد؛ اما این می‌تواند به شیوه‌های گوناگونی، مثل ترویج کتاب در خانه، سفرهای علمی، رفت‌وآمد در اماکن مذهبی و گفتگوی فرهنگی و مذهبی انجام شود. همچنین موضوعاتی که در این مسئولیت قرار می‌گیرد نیز مختلف است؛ از عبادت و حجاب گرفته تا هرگونه ضعف اخلاقی و ارتکاب گناهی که در رفتارهای همسر بوده و نیاز به اصلاح‌گری دارد. البته این مطلب، فرع بر آن است که خود مرد باید در مجموع از حیث اخلاقی و ایمانی بالاتر از خانواده خود باشد تا بتواند به چنین وظیفه‌ای دست بزند؛ وگرنه باید خود را رشد داده تا مسئولیت رشد خانواده‌اش پایمال نشود.

۱. رضی، محمد بن حسین؛ پیشین؛ حکمت ۲۵۷.

۲. محمدی ری‌شهری، محمد؛ تحکیم خانواده در قرآن و حدیث، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۸؛ ص ۲۶۴، به نقل از صحیح ابن حبان، ج ۱۰، ص ۳۴۵.

۳. مجلسی، محمدباقر؛ پیشین؛ ج ۱۰۳، ص ۳۷۷.

آنچه از روایات به عنوان معیار رفق‌ورزی در اصلاح‌گری، استفاده می‌شود، اصل «تسهیل» و آسان‌گیری است. اصولاً خداوند دین خود را دین آسانی و سهولت معرفی می‌کند و هرگونه سختی و مشقت را از شریعت برداشته است. در قرآن می‌خوانیم:

﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾^۱ خداوند برای شما خواستار آسانی است و برایتان سختی نمی‌خواهد.

در سیره انبیای الهی عليهم السلام نیز همین رویه دیده می‌شود. رسول خدا ﷺ فرمود:
إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَعْشِنِي مُعْتَنًا وَلَا مُتَعْتَنًا، وَلَكِنْ بَعَثَنِي مُعَلِّمًا مُيسِّرًا؛^۲ خداوند، مرا نه برای رنج دادن به دیگران برانگیخت و نه برای رنج دادن به خود؛ بلکه مرا [به‌عنوان] معلمی آسان‌گیر مبعوث کرد.

درباره سیره خود ایشان نقل شده است که:

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِذَا بَعَثَ أَحَدًا مِنْ أَصْحَابِهِ فِي بَعْضِ أَمْرِهِ قَالَ: بَشِّرُوا وَلَا تُنْفَرُوا، وَيَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا؛^۳ هرگاه رسول خدا، یکی از اصحاب خود را در پی کاری می‌فرستاد، می‌فرمود: «[مردم را] بشارت دهید و مرانید و آسان بگیرید و سختگیری نکنید.

با توجه به این معیار، رفق و انعطاف‌پذیری در تأمین رشد خانواده، دارای شاخص‌های ذیل است:

الف. به‌کارگیری ملایمت و نرم‌خویی در شکل کار

شکل «اصلاح‌گری»، عمدتاً شامل لحن کلام اصلاح‌گر می‌شود که باید شاخص‌های کلامی رفق‌را- که در انتهای این بخش آمده است- دارا باشد. پیامبر خدا ﷺ فرمودند:

مَنْ أَمَرَ بِمَعْرُوفٍ فَلْيَكُنْ أَمْرُهُ ذَلِكَ بِمَعْرُوفٍ؛^۴ کسی که به کار خوبی فرمان می‌دهد، باید این فرمان دادن را با شیوه خوبی انجام دهد.

۱. بقره/ ۱۸۵.

۲. محمدی‌ری‌شهری، محمد؛ تبلیغ در قرآن و حدیث، ترجمه علی نصیری، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۲ ق، ص ۳۶۴، به نقل از صحیح مسلم، ج ۲، ص ۱۱۰۵، ح ۲۹.

۳. همان، ص ۲۲۲، به نقل از صحیح مسلم، ج ۳، ص ۱۳۵۸، ح ۶.

۴. محمدی‌ری‌شهری، محمد؛ گزیده حکمت‌نامه پیامبر اعظم ﷺ، تلخیص: مرتضی‌خوش‌نصیب، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۹، ص ۸۳، به نقل از کنز العمال، ج ۳، ص ۶۶، ح ۵۵۲۳.

خداوند مأموریت تبلیغی حضرت موسی علیه السلام را چنین ابلاغ فرمود:

﴿فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيْنَا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَحْتَنِي﴾^۱؛ و با او [فرعون] سخنی نرم گوید. باشد که پند گیرد یا برسد.

وقتی پیامبر صلی الله علیه و آله، عمرو بن مُزّه جُهَنی را به سوی قومش فرستاد، فرمود:

عَلَيْكَ بِالرَّفْقِ وَالْقَوْلِ السَّدِيدِ، وَلَا تَكُ فَظًّا وَلَا غَلِيظًا؛^۲ نرم‌خویی و استوار گویی پیشه کن و خشن و درشت‌خوی مباش!

ب. رعایت حد ظرفیت همسر در محتوی کار

درجه‌بندی انسان‌ها از نظر فکر و ایمان و به رسمیت شناختن آن در روایات^۳، به خوبی گویای این نکته است که باید درجه و سطح پذیرش و فهم همسر را شناخت و طبق همان با او رفتار کرد و بالاتر از آن بر وی تحمیل ننمود. البته این به معنای آن نیست که اگر زن توان پذیرش اصول و الزامات شرعی و عرفی را ندارد و از پذیرفتن آن‌ها خانواده دچار آسیب می‌شود، شوهر بر او آسان گرفته و چنین مطالبه‌ای را از او نداشته باشد؛ بلکه در ارزش‌های الزامی، باید با سیاست و زیرکی، راه نفوذ بر وی را پیدا کرده و به مرور به هدف تربیتی خود برسد.

ج. ارتقا و رشد سطح فکری و ظرفیتی همسر

این دو شاخص اخیر، بیانگر اصل «تسهیل» و «تدریج» در هرگونه تبلیغ و پیام‌رسانی است.^۴ آسان‌گیری و رعایت حد ظرفیت و کشش همسر، علاوه بر آنکه ملاک است، باید زمینه ارتقاء را نیز فراهم کند؛ نه آنکه به معنی واگذاری مخاطب و ایستایی فکری وی باشد. رفق و مدارا با همسر به معنای بی‌توجهی و غفلت نیست؛ بلکه باید با ملایمت، دقت و زیبایی، بدون این‌که مشکل و تکلفی احساس شود، همسر را به سوی اهداف تربیتی موردنظر هدایت کرد. در خطاب امام صادق علیه السلام به عبدالعزیز قراطیسی چنین آمده است:

إِذَا رَأَيْتَ مَنْ هُوَ أَسْفَلُ مِنْكَ بِدَرَجَةٍ فَارْفَعَهُ إِلَيْكَ بِرَفْقٍ؛^۵ وقتی کسی را دیدی که درجه‌ای از لحاظ معرفتی و ایمانی پایین‌تر است، او را با رفق بالا بیاور.

۱. طه / ۴۴.

۲. مجلسی، محمدباقر؛ پیشین؛ ج ۱۸، ص ۱۰۴.

۳. حر عاملی، محمد بن حسن؛ پیشین؛ ج ۱۶، ص ۱۶۲.

۴. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: مدرسه، ۱۳۹۰.

۵. حر عاملی، محمد بن حسن؛ پیشین؛ ج ۱۶، ص ۱۶۲.

د. رعایت شرایط و موقعیت زمانی و مکانی همسر

چنانچه اقدامات اصلاح‌گرانه، مطابق با زمان و مکان مناسب از نظر همسر نباشد، مستلزم سختی و تکلف برای او خواهد شد و پذیرشی از آن رخ نخواهد داد. لذا تطبیق آن اقدامات، با شرایط مطلوب مخاطب، یعنی سکوت در مواقعی که مخاطب موقعیت مناسبی ندارد و رصد موقعیت‌های مطلوب همسر در زندگی مشترک، رفتاری آسان‌گیرانه و منعطف تلقی می‌شود.

ه. وانهادن و همراهی موقت با رفتار مخاطب

در برخی موضوعات و یا مراحل تربیتی، مصلحت چنین اقتضا می‌کند که همسر را به حال خود وانهاد و در این مدت، با او همراه شد تا مجدداً در آینده، روزه نفوذی برای اصلاح‌گری پیدا شود. وقتی به امام صادق علیه السلام گفته شد که ما برای مصون کردن خانواده از عذاب، به آن‌ها امر و نهی می‌کنیم، اما آن‌ها قبول نمی‌کنند، حضرت فرمودند:

إِذَا أَمَرْتُمُوهُنَّ وَهَيَّيْتُمُوهُنَّ فَقَدْ قَضَيْتُمْ مَا عَلَيْنَاكُمْ؛^۱ اگر آن‌ها را امر و نهی کردید، دیگر چیزی بر شما نیست و شما تکلیف خود را انجام دادید.

و. میانه‌روی و رعایت سلسله مراتب در تنبیه

امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند:

مَنْ لَمْ يُصْلِحْهُ حُسْنُ الْمُدَارَةِ أَصْلَحَهُ سُوءُ الْمَكَاافَةِ؛^۲ کسی که زیبایی مدارا اصلاحش نکند، بدی مجازات اصلاحش می‌کند.

طبق این معنا، می‌توان برای اصلاح همسر، مکافات و مجازات را در دستور کار قرار داد. اگر هدف اصلاحی وجود داشته باشد، باید دید که بزرگواری کردن، به اصلاح شخصی که خشونت ورزیده منجر می‌شود یا خیر.

بنابراین، اصل برخورد قاطع و محکم، در اصلاح‌گری باید وجود داشته باشد. پس تربیت رفیق مدارا آن نیست که تنبیه در آن نباشد؛ بلکه تنبیه آن نیز همراه با رفیق است. نشانه‌ها و خصوصیات تنبیه رفیق مدارا آن است که؛ اولاً سلسله مراتب سهولت به سمت سختی در آن رعایت می‌شود. ثانیاً به حد ضرورت اکتفا می‌گردد و از آن تجاوز نمی‌شود. ثالثاً همراه با قاطعیت صورت می‌گیرد، نه با خشونت؛ همراه با تفکیکی

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق)؛ پیشین؛ ج ۳، ص ۴۴۲.

۲. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ پیشین؛ ج ۸۲۰۲.

که بین این دو مفهوم قائل شده‌اند. به عنوان مثال، درباره زدن همسر که در مورد نشوز زناشویی وارد شده است،^۱ اهل بیت علیهم‌السلام چنین توصیه کردند:

وَالضَّرْبُ بِالسَّوَاكِ وَغَيْرِهِ ضَرْبًا رَفِيفًا؛^۲ زدن با مسواک و چیزی شبیه آن باشد و همراه با رفق انجام شود.

البته تنبیه اعم از تنبیه بدنی و ضرب است که اگر مرد مصلحت را در آن می‌بیند که در موضوعی لازم است که پس از نصیحت و راه‌های آسان‌تر، باید تنبیهی انجام شود، لازم است که شاخص‌های رفق، به ترتیبی که گفته شود، در آن رعایت شود.

۱. نساء / ۲۴.

۲. ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق): پیشین؛ ج ۳، ص ۵۲۱.

نتیجه‌گیری

خلاصه شاخص‌های مسئولیت‌های مردان که در این تحقیق به دست آمد، در شکل ذیل آمده است:

شاخص‌های رفق در مسئولیت‌های مردان

تأمین اقتصاد خانواده	تأمین امنیت خانواده	تأمین رشد خانواده
* کمک به آسایش و راحتی و منفعت زن	* آسان‌گیری مشروع	* به کارگیری ملایمت و نرم‌خویی در شکل کار
* میانه‌روی و صرفه‌جویی	* میانه‌روی در انتظارات	* به کارگیری آسانی و رعایت ظرفیت مخاطب در محتوی کار
* انعطاف در دخل و خرج	* رعایت ظرفیت و توان همسر	* ارتقاء و رشد سطح فکری و ظرفیتی مخاطب
* آسان برخورد کردن با مشکلات مالی	* واکنش مدارایی	* رعایت شرایط و موقعیت مخاطب
	* کنترل مدارایی	* وانهادن و همراهی موقت با رفتار مخاطب
		* میانه‌روی، قاطعیت و رعایت سلسله مراتب در تنبیه

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق)؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، تصحیح مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ق.
۳. _____؛ من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق، چاپ دوم.
۴. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی؛ تحف العقول، ترجمه حمیده مروتی، قم: طلیعه سبز، ۱۳۹۱.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب، بیروت: دار صادر، بی تا، چاپ سوم.
۶. ارجمند، الهام؛ «رویگردی نظری بر شاخص‌های روان‌شناختی خانواده سالم»، روزنامه ایران، ۸۶/۹/۱۸.
۷. اعرابی، سید محمد؛ «الگوهای انعطاف‌پذیری در مدیریت منابع انسانی»، مطالعات مدیریت، ش ۵۵، ۱۳۸۶.
۸. باقری، خسرو؛ نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: مدرسه، ۱۳۹۰.
۹. پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲، چاپ چهارم.
۱۰. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ غرر الحکم و درر الکلم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶.
۱۱. جعفری، محمدتقی؛ ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، تهران: دفتر نشر فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۶۲.
۱۲. حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعة، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۱۳. حسینی، سید رضا؛ خانواده از دیدگاه قرآن و حدیث، پایان‌نامه ارشد دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی، ۱۳۷۸.
۱۴. دواس، دی. ای؛ پیمایش در تحقیقات اجتماعی، ترجمه هوشنگ نایینی، تهران: نی، ۱۳۹۲.
۱۵. رضی، محمد بن حسین؛ نهج البلاغه (صبحی صالح)، قم: هجرت، ۱۴۱۴ق.
۱۶. سالاری فر، محمدرضا، نظام خانواده در اسلام، قم: هاجر، ۱۳۹۲.
۱۷. شریعتمداری، علی؛ روانشناسی تربیتی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۷، چاپ یازدهم.
۱۸. طبرسی، حسن بن فضل؛ مکارم الأخلاق، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲ق، چاپ چهارم.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۲۰. عظیم زاده اردبیلی، فائزه؛ «قومیت مرد از نگاه قرآن کریم و کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان»، اندیشه دینی، ش ۲۶، ۱۳۸۷، صص ۶۵-۸۲.
۲۱. عمادی، عبدالله؛ «معیارها و شاخص‌های رفتاری رفق در روابط همسران از منظر قرآن و حدیث و طراحی مقیاس آن»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۳.
۲۲. قائمی، علی؛ تشکیل خانواده در اسلام، تهران: امیری، ۱۳۷۵، چاپ نهم.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، قم: اسوه، ۱۳۷۵، چاپ سوم.
۲۴. مجلسی، محمدباقر؛ بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق، چاپ دوم.
۲۵. محمدی ری‌شهری، محمد؛ تبلیغ در قرآن و حدیث، ترجمه علی نصیری، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۲ق.

۲۶. _____؛ دانشنامه قرآن و حدیث، قم: دارالحدیث، ۱۳۹۰.
۲۷. _____؛ تحکیم خانواده در قرآن و حدیث، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۸.
۲۸. _____؛ گزیده حکمت‌نامه پیامبر اعظم ﷺ، تلخیص: مرتضیٰ خوش‌نصیب، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۹.
۲۹. مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۳۸۵.
۳۰. نراقی، احمد؛ معراج السعادة، قم: جمال، ۱۳۹۲.
۳۱. نوری، حسین بن محمدتقی؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسة آل البيت ﷺ، ۱۴۰۸ق.

